

ДА ДРЕСИРАШ ОБЛАК
ИЛИ КАК „ОБЛАЧЕТО БЯЛО“ СЕ ПРЕВЪРНА В УРАГАН „КАТРИНА“

СТОЯН СТАВРУ

Институт по философия и социология, БАН

stoyan.stavru@gmail.com

TRAINING A CLOUD OR HOW THE “LITTLE WHITE CLOUD” HAS TURNED
INTO HURRICANE KATRINA

STOYAN STAVRU

Institute of Philosophy and Sociology, BAS

Abstract

The article deals with the question of humankind's attitude towards natural elements that are not subject to our control. Water (rivers) and air (winds) are presented as special natural components that exhibit a specific type of "freedom" in their physical movements. James Lovelock's theory of the "good" Gaia and Peter Ward's theory of the "bad" Medea are compared, and a continuation of this metaphor is sought in Bruno Latour's works. The pragmatic potential of Latour's idea about the political role of nature which escaped Leviathan's control – an idea contrasted with the possibility of a proprietary approach and the recognition of new forms of (quasi) property – is critically discussed.

Keywords: natural elements, ethics, law, politics, land, property.

„Я кажи ми облаче ле бяло
от где идеш, де си ми летяло?“

1. Урагани и собственост

Сред използваните днес юридически инструменти при преследването на екологични цели могат да бъдат разграничени два различни *подхода*: а) установяване на система от специфични ограничения и режими на притежаване на природните компоненти, разглеждани като *обекти* на права, признавани в полза на хората и техните организации, или б) приписване на юридически значими форми на агентство в полза на отделни сили в природата (вируси, растения, животни, реки, екосистеми и др.) или на

природата като цяло („Майката Земя“), признавани като *субекти* на права, упражнявани посредством човека. Вторият подход е свързан с особената активност на биотичните (живите същества) и на някои абиотични (природните стихии) компоненти на природата, която в много случаи отказва да се съобрази с желанията и претенциите на човека. Така например вирусите се държат по начин, който е на практика неконтролируем от човека – „опитомяването“ им е по-скоро стихийен процес, който настъпва в резултат на определена имунологична реакция на човешките тела, а не на някакво политическо действие на човешките общества. Редица животни също не се поддават на одомашаване, а дивечът може да се придвижва, воден от естествените си потребности и инстинкти, като се радва на специфична свобода, която не признава границите на собствеността. Сред неживите природни компоненти, които „проявяват характер“, особено място заемат реките – воден поток, който трудно може да бъде фиксиран и управляван, а опазването на природата изисква да бъде вземан предвид при всяка човешка намеса в заварените от нас екосистеми. Във всички тези случаи човек се сблъсква с особени форми на агентство на природата, които традиционно се разделят на биологичен живот и неодушевени стихии.

Настоящият текст ще има за свой фокус по-трудната за преглъщане – особено от юридическите регулации, форма на агентство в природата, каквато се явяват различните движения на въздуха – ветровете и циклоните. Макар и да сме ги „впрегнали“ за производството на електроенергия, *ветровете* остават една от най-освободените от човешки контрол природни сили. За разлика от водата и водните потоци, около които са възникнали множество претенции за притежание (на водните корита, на разливите, на островите и пр.), за черпене и ползване (на вода), за добив и продажба (на бутилирана минерална вода), за спазването на естествени водни сервитути (между съседни имоти с определен наклон) и др., въздухът остава „див“ в своите движения и нерегулиран от човешки правни норми компонент на природата. Най-същественото човешко въздействие върху въздуха е неговото замърсяване и отделянето в него на т. нар. парникови газове, смятани за причина за настъпване на промяна в климата. Това въздействие, обаче, като че ли увеличава произволността, а с това и – агентството, което може да бъде приписано на ветровете. Ветровете стават все по-чест „герой“ в

метеорологичните разкази и „виновник“ за настъпването на значителни имуществени вреди и човешки жертви.

Особено видим със своята поразителна мощ е *ураганът*, определян като климатичен феномен, формиран от изместването на въздушните течения на системите с ниско налягане, които се трансформират във вихър, достигащ скорост от повече от 250 км в час. Този *силен разрушителен вятър* често се превръща в причина за настъпването на сериозни вреди за хората и тяхното имущество. Неговият ефект е толкова видим, че ураганите, включително тези от 5 категория [1] се персонифицират, получавайки човешки имена. Така например ураганът „Катрина“ е пета категория тропичен циклон, появил се през август 2005, продължил 18 часа в и около град Ню Орлеан и причинил над 1800 смъртни случая и имуществени вреди на стойност около 125 милиарда американски долара. Смята се, че ураганът „Катрина“ е най-скъпопоструващият ураган, който нанася и екологични щети: ерозия на бреговете, наводнения, причинили смъртта на редица животни и загуба на дървета, разлив на петрол. Други опустошителни урагани в Атлантическия океан са ураганът „Ирма“, продължил с дни и засегнал съществено островната държава Капе Верде (над 130 жертви и над 64 милиарда американски долара имуществени вреди), както и последвалият го след няколко седмици ураган „Мария“, продължил малко повече от 1 ден и 4 часа и поразил Доминиканската република през 2017 г. (над 3000 жертви и над 91 милиарда американски долара имуществени вреди). През 2019 г. към списъка на атлантическите урагани от пета категория се присъединиха ураганът „Дориан“, продължил 1 ден и 6 часа (84 жертви и над 4 милиарда американски долара имуществени вреди), и ураганът „Лоренцо“, продължил 3 часа (19 жертви и 362 милиона американски долара имуществени вреди).

Справянето с тежките последици на ураганите поставя редица въпроси. В човешката митология ураганите се подреждат до природните феномени, с които божествата са наказвали хората. След изгубването на вярата в божествата, тези опасни за хората природни феномени от средство се превръщат в собствено значими сили. Някои от тях, като ураганите, притежават специфична „индивидуалност“ – може би защото въздействат интензивно достатъчно дълго време върху определени територии, оставяйки върху тях продължителни белези. Във всички случаи от природните феномени най-много имена имат ураганите в Атлантическия и Тихия океан. Още през средата на

20 век с увеличаване на възможностите на човека да контролира времето е бил поставен [2] въпросът за правото на **собственост** върху *облаци* и други *атмосферни формации*. По отношение на притежаването на въздуха в римското право е съществувало правилото, според което „на когото е почвата, негово е и всичко чак до Небето и чак до Ада“ [3]. С развитието на технологиите въздушното пространство във все по-голяма степен се е трансформирало в публичен и в международен ресурс [4], който е излязъл извън контрола на „собственика на почвата“. Извън този контрол са излезли и подземните богатства, чиято стойност също се преразпределя – чрез обявяването им за изключителна държавна собственост [5]. Така в обхвата на собствеността остават единствено онези пространства над и под почвата, в рамките на които собственикът може да упражнява ефективен контрол, използвайки имота си според неговото предназначение. Това превръща собствеността в сравнително „повърхностно“ явление, чиито юридически граници „по вертикала“ се определят де факто от възможното и необходимо въздействие с оглед използването на земята според нейното предназначение. Във всички случаи собствеността се признава единствено върху теоретичната колона от въздух над земята, но не и върху самият въздух, който се движи свободно и остава извън контрола на собственика. Атмосферно явление като бурята в най-голяма степен „демонстрира“ „свободата на въздуха“ [6] и по отношение на него трудно може да бъде призната собственост, освен ако бурята не е съзнателно създадена и контролирана от конкретен човек или група от хора [7].

По отношение на ураганите като природни явления (бедствия) може да бъде поставен и въпросът (след като имат имена) възможно ли е да бъдат признати и за самостоятелни правни **субекти**. Целта на подобно признаване е процесът по обезщетяване на предизвиканите от ураганите вреди да бъде организиран около тяхната правосубектност – чрез разпределяне на риска. Ураганите могат да получат не толкова „субектност“ за права, колкото „субектност“ за обединяване и обособяване на определено имущество, чрез което да се обезщетяват причинените от тях вреди. Източници на това имущество (фонд) биха могли да бъдат задължителни застрахователни премии, частни дарения, държавни субсидии и пр. Този подход, в който субектът е „чисто имущество“, може да бъде приложен и при други мащабни бедствия, причинили значителни вреди. Разликата със застрахователния фонд е в по-високата

степен на персонификация на имуществото и свързването му с конкретно природно явление, което само по себе си е културно персонифицирано, включително с това, че му е дадено име. Тук субектът не е център на интереси и права, които той усвоява като свои собствени, а *механизъм за обезщетяване*, който е специализиран с оглед на възстановяването и компенсирането на последиците от съответното природно бедствие. Посочвам този възможен подход, тъй като той показва как правосубектността може да се използва с цел организиране на определено имущество за постигането на правно релевантни цели, а всяко имущество е тясно свързано със собствеността [8]. Така фиксиран процент от имуществото на един ураган може да бъде отделен за възстановяването на причинените от него екологични щети.

Предимството на подобен подход пред създаването на притежаван от държавата застрахователен фонд е акцентирането върху самия ураган, получил освен собствено име и титул за свое собствено имущество. Подобно акцентиране би довело не толкова до анимализиране на ураганите, колкото до признаването им като фактори, с които хората следва да съобразяват своето поведение. Управлението от името и със собствеността на ураганите би дало възможност и за представяне на определени възражения срещу лица, които могат да бъдат сочени като виновници за бедствието или за настъпването на част от неговите щети. Това би превърнало правосубектността на урагана в център за генериране на правно значим *екоцентричен интерес*, насочен към защита на имуществото на урагана чрез ограничаване на плащаните обезщетения само за вреди, за чието настъпване не носят вина други лица. Възражението за принос на пострадалите би могло да има важно екологично значение при мотивирането на хората с цел предприемането на действия по защита на природата. Нещо повече, ако вярваме на Бруно Латур, признаването на ураганите може да има не просто юридическо значение, но и важен политически ефект, при който още един неспокоен представител на природата заема своето място в „парламента на нещата“ [9]. Но нека преди Латур да спомена няколко други имена, с които природата утвърждава своето място сред признатите от човека агенти.

2. Гея, Медея и Катрина

Съществуват различни възгледи за това дали *Земята* може да бъде разглеждана като *единен (жив) организъм*, който може да бъде автор на целенасочено поведение, имащо значение и за съществуването на хората. Сред положителните отговори бих искал да отбележа хипотезата на Джеймс Лавлок за „добрата“ Земя „Гея“ и хипотезата на Питър Уорд за „лошата“ Земя „Медея“, като втората е била създадена съзнателно като контрапункт на първата.

Хипотезата „*Гея*“ разглежда Земята като живо същество, което се променя, за да направи условията *по-благоприятни* за съществуването и развитието на живота [10]. Тази хипотеза е базирана на еволюционната стратегия за сътрудничество между видовете, но и на редица химически феномени, които се задействат от живота и му позволяват да се развива. В тази оптимистична версия за Земята ураганите най-вероятно ще бъдат укротени до „прочистващи“ феномени, имащи определено роля в поддържането на природното равновесие. Стихии като урагана „Катрина“ обаче биха се вписали в значително по-лесно в по-мрачната хипотеза за Медея.

Хипотезата „*Медея*“ също разглежда Земята като живо същество, но предполага, че то е *враждебно* спрямо живота, тъй като стимулира неговото самоунищожение [11]. Тази хипотеза е базирана на еволюционната стратегия за конкуренция между видовете, при която доминиращият вид се опитва да насели максимално голяма територия, което в най-добрия – и в този смисъл „стимулиран“ – случай, означава да насели цялата земя само със себе си, а това е равнозначно на края на Земята. Експанзията на човешкия вид може да се разглежда в контекста на хипотезата „*Медея*“ – като заложена в механизмите на еволюцията цел, която е саморазрушителна. Желанието на всеки биологичен вид да доминира над цялата повърхност на Земята, което е основният двигател на биологичния живот, се оказва и най-голямата заплаха за живота. Това прави Земята „лоша“ майка – майка, която убива синовете си (като Медея – жената на Язон): рано или късно тя ще убие всеки живот за сметка на друг, докато накрая отново не се върне към свят, доминиран от устойчиви на най-неблагоприятни климатични условия микроорганизми (всъщност единствените „конкуренти“ на микробите са създадените от човека и самоусвършенствали се роботи и интелигентни вещи). За да предотвратим това, смята Питър Уърд, ние, хората трябва да поемем контрола върху случващото се в собствените си ръце, а не да се оставим на естествения ход на природата. Този естествен ход е гибелен

за многоклетъчните организми, а само човекът – със своите технологии, но и с волята си да се откаже от естествения си стремеж да доминира върху цялата Земя, може да осигури устойчиво бъдеще на сложния живот. Част от стратегията за това как човечеството да „надлъже“ Медея се крие в отношението ни към дивото, което можем да култивираме, т. е. дивото, чиито местообитания могат да се превърнат в наши. В това се изразява и специфичната отговорност на човека като единственото биологично същество, което е в състояние да се изправи срещу „Медея“ и с превъзможването на разрушителните сили в себе си – парадоксално и за самия Питър Уорд, да обяви финалната победа за „Гея“ [12].

Урагани от рода на „Катрина“, както и (супер)вулкани от рода на този в Йелоустоун [13], се вписват в много по-голяма степен в наратива за войнствената и отмъстителна Земя. Именно с този наратив са свързани и тезите на Бруно Латур.

3. Левиатан или Гея

Метафората за войната е използвана от Бруно Латур за обрисувването на един специфичен образ на Гея, в който лесно може да се припознае Медея на Питър Уорд [14]. Бруно Латур предупреждава, че когато след време се обърнем назад, ще открием една отминала ера на „*голямата екологична война*“ [15], в която човечеството не е направило нищо или е направило твърде малко. Противопоставяйки се на „климатичните скептици“ и на „климатичните отрицатели“, Латур звучи като „екологичен алармист“, който отхвърля позицията „да почакаме и ще видим“ [16]. Той признава, че екологията „прави хората луди“ [17], тъй като ги принуждава да преосмислят идеята за прогреса, да „рематериализират“ [18] собствената си принадлежност към света и да започнат да се отнасят сериозно към своето настояще [19]. Според Латур ние „не можем да продължим да вярваме в старото бъдеще, ако искаме да имаме бъдеще въобще“ [20] и именно в това се изразява неговият призив да се обърнем „с лице към Гея“. Гея притежава силата да ни върне „обратно на Земята“ [21], включително като се яви пред нас като заплаха, и да ни убеди, че „не сме сами в командния пост“ [23]. [24]

Изправени пред съвременните екологични проблеми, ние сме в ситуация, в която трябва да преосмислим създавания от нас ред: „Докато Хобс се нуждаеше от природното състояние, за да генерира концепцията за социален договор, ние трябва да признаем ново състояние на война, преди да търсим нови форми на суверенитет“ [25]. Латур отхвърля

възможността за сключването на **нов социален договор**, тъй като смята, че е твърде късно за воденето на преговори между Левиатан и Гея. Остава единствено възможността за реализирането на едно политическо по своя характер *взаимодействие* между хората и Гея, което се доближава до състояние на война [26]:

„Не че идеята за договор е странна (противно на много критики на неговото [27] предложение), а защото за четвърт век нещата са станали толкова неотложни и насилствени, че някак си мирният проект за сключване на договор между страните изглежда непостижим. Войната е безкрайно по-вероятна от договора. ... Няма време за търговия. Няма време за тържествени клетви.“ [28]

Ако, обаче, днес хората са „във война“, то с кого точно е тази война, пита Латур [29].

Засилването на екологичните проблеми води до възникването на **нова представа за природата** – представата за Гея, която Латур съпоставя с представата ни за непобедимото чудовище на Левиатан, доминиращо в наратива на Томас Хобс за преодоляване на естественото състояние на хората („война на всеки срещу всеки“) [30]. Общественият договор на Хобс е създал социалната сфера, в която е станало възможно съществуването на културата: човекът е успял в борбата срещу собствената си природа, но трябва да непрекъснато да полага усилия за поддържането на собствената си еманципация от природата въобще. Един от резултатите от тези усилия е утвърждаването на разделението „субект-обект“: природата трябва да бъде удържана като обект, ако искаме човекът да бъде независим от нея и да поддържа своята култура.

С промяната на климата и излизането на природата извън човешкия контрол – така усърдно утвърждаван хилядолетия наред, природните сили във все по-голяма степен започват да се държат като *квази-обекти* – като актанти (нов вид агенти), с които хората следва не само да се съобразяват, но и да действат съвместно. [31] Това според Латур може да се постигне и без създаването на религиозно обосновани практики (ритуали по умилостивяване на природата) [32], като се възприеме на една напълно секуларна нова концепция за „Гея“ („секуларен аватар на Природата“ [33]), представляваща Земята като активна сила и заместваща вече остарялата представа за пасивната природа [34], която хората могат да използват като източник на ресурси. За разлика от „старата Природа“, Гея не е „инертен обект“ – тя напуска инфантилната концепция за отношението между

природата и човека като отношение „майка-дете“: „И двете страни споделят еднаква крехкост, еднаква жестокост, една и съща несигурност относно съдбата си. Те са сили, които не могат да бъдат доминирани и не могат да доминират. Тъй като Гея не е нито външна, нито безспорна, тя не може да остане безразлична към политиката. Гея може да се отнася към нас като към врагове. Ние може да отговорим съответно“ [35]. Промяната налага преминаване към един Нов климатичен режим, в който Земята отново става субект – Гея. За успешното провеждане на този „Нов климатичен режим“ не е нужно човечеството да сключи някакъв договор с Гея [36], достатъчно е да бъдат признати и управлявани поредица от взаимодействия с природните сили, чрез които Гея „говори“ [37] на хората.

Съществуват *два възможни подхода* при постигането на екологичните цели [38]:

а) да запазим могъществото на *Левиатан*, като предоставим на държавата все повече власт и инструменти за ограничаване на действията на хората, които могат да унищожат природата и да доведат до настъпването на екологична катастрофа (екомодернизация на националните политики при запазване на разделението „субект-обект“); или

б) да признаем съществуването на *Гея*, като осигурим начин за осъществяване на политическо представителство на природните сили както в националните парламенти, така и в международните договорености относно действията за съхраняване на климата, който е благоприятен за човечеството и за доминиращите към настоящия момент биологични видове (надмогване на традиционните политики, стъпващи върху разделението „субект-обект“ [39]).

Възприемането на първата стратегия няма да заличи съществуването на Гея, но може да доведе до война на човечеството с нея. Втората стратегия предполага преодоляване на една фундаментална за човечеството разлика между субекти и обекти, но е единственият шанс за мир с Гея. Независимо от действията на хората, Гея вече се е превърнала в *политически играч*, поради което с нея може да се води война или да се сключи мир. Във всички случаи тя е политически субект [40], с който човечеството е принудено *да се съобразява* – поне докато може да живее единствено в своята зона на живот на планетата Земя [41].

4. Политика на природните стихии

Описваната от Латур Гея всъщност е политизиран вариант на Гея на Лавлок, която във всеки момент може да се превърне в също толкова „зла мащеха“ [42] като Медея на Питър Уорд. За разлика от Медея обаче, Гея на Латур е политическа сила, с която човечеството трябва да намери начин да си сътрудничи при постигането на своето бъдеще. Единствено включването на Гея в представителните механизми на една „обект-ориентирана демокрация“ [43] може да даде шанс за съществуването на човечеството. Идеята за *политическо представителство*, при което природните сили са репрезентирани от човешки същества, говорещи от тяхно име, се посреща от научната общност с голяма доза *скептицизъм* [44]. Подобно „представителство“ би разчитало основно на интерпретационните възможности и нагласи на „природните депутати“, които въз основа на собствените си разбирания относно природните сили би следвало да конституират интересите и волята на Гея (или на конкретни природни компоненти) [45]. Подобен скептицизъм съществува и при политическото представителство на бъдещите поколения, но за разлика от Гея, бъдещите поколения са екстраполация на човешки същества, за които други човешки същества – техните предци, по-лесно биха могли да структурират определен набор от интереси, които да защитават не като свои (на предците), а като такива на бъдещите поколения. Значително по-проблематично е обосноваването на подобен репрезентативен капацитет на депутатите, изразяващи воля от името на Гея [46].

На скептицизма Латур *отговаря*, като поставя под въпрос ефективността на всяко представителство, включително и когато представляван и представител са човешки същества или общности. За него политическото представителство на природните сили е не толкова говорене от името на Гея, колкото признаване и съобразяване от страна на хората на „обратните връзки“, с които Земята реагира на колективното поведение на човечеството. Става въпрос за взаимодействие, наподобяващо воденето на преговори, в които природните сили сами „артикулират“ [47] своето участие в съвместните действия по спасяване на бъдещето. Този процес на разгадаване на квази-обектите с риск те да не се държат по очаквания начин е характерен за научните изследвания в лабораториите, но днес – когато Гея става все по-агресивна, трябва да бъде пренесен и в политиката. Някогашното „бяло облаче“, носещо послания за „много здраве“, вече се е превърнало в

страшна буря, от която небето почернява. Тази трансформация не е просто метеорологичен феномен, а и политическа свръхнова.

Екологичната политика е политика сред края на природата, възприемана като инертна и пасивна материя, която човека трябва да „спаси“. Става въпрос за политика, която следва да бъде проведена от един *нов колектив*, включващ в себе си както хората, така и природните сили. Именно взаимодействието между хора (квази-субекти) и не-хора (квази-обекти), в качеството им на актанти със споделена власт да променят резултата от това свое взаимодействие, прави толкова радикална идеята на Латур. Латур смята, че това взаимодействие може да бъде проведено в един „парламент на нещата“ и без посредничеството на езика – по пътя на експериментите, така характерни за научните изследвания. Учени и политици трябва да се обединят, за да включат в политиката „половината от социалния живот“ [48] – *живота на не-хората*. Екологическата криза всъщност е „криза на обектите“, а критичната политическа задача на нашето време е откриването на нови форми за разпределяне на агентството в света [49].

Независимо от нарастващата осезаемост на природни сили (например множеството урагани с красиви женски имена), образът на Гея остава една *метафора*, чрез която човечеството се опитва да разбере собственото си отношение към природата. Регулативният потенциал на подобна метафора следва да бъде проверен чрез системата от *конкретни мерки*, които могат да бъдат имплементирани в реалния политически процес [50]. Латур сам признава [51], че трудно може да предложи конкретни работещи механизми за репрезентиране на Гея като политически субект [52], при което предложенията му остават основно на концептуално ниво [53]. Значително по-продуктивен е подходът, настояващ за преосмислянето на концепцията за собственост върху природните компоненти, който създава система от множество различаващи се режими на притежание, възприети в най-различни икономически значими контексти. Латур осъзнава това, но се противопоставя на проприетарния подход, тъй като той се основава на обстоятелството, че обектите са пасивни (инертни) вещи, а определящо е как ще променим властта, предоставена от собствеността на хората. В този контекст той посочва, че новата Инквизиция, която отново отрича, че Земята се движи (сама), не е религията, а икономиката [54]. Ето какво казва и за собствеността:

„Политическата философия не е предвиждала, че в крайна сметка ще администрира небето, климата, морето, вирусите или дивите животни. Мислеше си, че ще може да се ограничи до субектите и правото им на собственост. А науката ще се погрижи за останалото. Всичко се променя с края на модернизма.“ [55]

Все пак връзката между двата подхода е възможна: новите режими на плуралистична собственост могат да бъдат разглеждани и като *форми на „квази-собственост“* (собственост върху „квази-обект“), в която „обратната връзка“ на природните компоненти се зачита чрез структурата и динамиката на собственическите правомощия. Може би няма да чакаме дълго, за да станем свидетели на нови правни институти, които се опитват да уловят и обуздаят движенията на въздуха, подобни на механизмите за търговия с въглеродни емисии. Може би ще се появят първите концесионери на циклони, а урагани като „Катрина“ ще получат свои депутати в политическия живот на държавите. Може би. А дотогава облаците все още ще бъдат само носители на послания между хората.

БЕЛЕЖКИ

[1] По скалата на Сафир-Симпсън 5 категория е ураганът, при който скоростта на вятъра е над 249 километра в час. Имена получават и ураганите от всички категории – вж. https://en.wikipedia.org/wiki/Saffir%E2%80%93Simpson_scale. Нашумелият през август ураган Лаура е от 4-та категория – вж. https://en.wikipedia.org/wiki/Hurricane_Laura.

[2] Вж. **Hene**, 1956: 286.

[3] Римскоправната сентенция е следната: „Cuius est solum, eius est usque ad coelum et ad inferos“. Собствеността първоначално е имала за свой обект почвата – онази част от земната повърхност, където е концентрирана станалата достъпна първа по време полезност на земята за човека. Впоследствие развитието на човешката цивилизация и особено развитието на технологиите е довело до „откриването“ на нови ползи. Това е довело, първо, до увеличаване на измеренията на собствеността (към пространствата на небето и към ресурсите на земята), а след това – до тяхното отнемане от обхвата на собствеността и преразпределение чрез държавни и международни юридически инструменти (част от тези измерения са уредени като свободни пространства или като контролирани от държавата). За значението на технологиите при експанзията на собствеността вж. **Cole**, 2004: 135.

[4] За различните начини на определяне на горната граница на властта на „собственика на почвата“ вж. **Beebe**, 1999: 1760.

[5] Вж. чл. 3, ал. 1 от Закона за подземните богатства.

[6] За значението на въздуха като среда за връзка между хората и природата в екофеминистичен контекст вж. **Батулева**, 2015: 289, където е цитирана Иригаре: „въздухът е не само живот, той осигурява нашата автономност“, а замърсяването на въздуха, уврежда не само здравето, но и връзката с другите и с общността.

[7] За опитите за осъществяване на подобен контрол вж. още **Ball**, 1949: 218-220. За т. нар. „етика на атмосферното време“ вж. например **Joronen, S., M. Oksanen, T. Vuorisalo**, 2011: 55-67.

[8] За съотношението между процесите, обозначени като „овъншностяване“ на субекта и „овътрешностяване“ на собствеността, вж. **Ставру, Ст.**, 2017: 29-33.

[9] Вж. например **Lash, S.**, 1999.

[10] Вж. **Лавлок, Дж.**, 1996: 16.

[11] Вж. **Ward, P.**, 2009: vx-vxiii.

[12] За специфичната отговорност на човека (в сравнение с всички останали живи същества) за запазването на природата в ислямската екология, вж. **Bakar, I.**, 2012: 222, 225. Вж. също **Загорев, О.**, 2000: 53-55.

[13] Може би единствено липсата на активни супервулкани е причината те да нямат имена.

[14] За подробното съпоставяне на възможните „вариации“ на Гея на Лавлок (някои от тях – представени и с голяма доза ирония), включително и със споменаване на името на Питър Уърд, вж. **Latour, Br.** 2017b: 61-82. Латур предлага вместо традиционната и вече остаряла представка „гео“ в думи като географ, геолог, геохимик и др. да се използва „хипер активната“ представка „гея“, за да се предизвика объркване и преосмисляне на значението на природата. Гея не е Земята-подредена-система, тя не е и някаква майка, не е нещо цяло и единно, а съвкупност от взаимодействащи си природни сили (актанти), които искат да заемат своето място в в една надхвърляща човешката общност екологична политика.

[15] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 8.

[16] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 11.

[17] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 13.

[18] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 219, 223.

[19] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 219.

[20] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 245.

[21] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 219.

[22] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 244.

[23] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 283. Посочва се и следното: „Да живееш в епохата на антропоцена означава да признаеш странното и трудното ограничаване на (човешката) власт в полза на Гея, разглеждана като секуларен агрегат на всички агенти, които могат да бъдат разпознати благодарение на проследяването на контурите за обратна връзка (при климатичните промени)“. Този процес е ново изобретяване на политическото, при което Гея е политическа единица.

[24] За тезата, че Гея вече никога няма да ни позволи да я игнорираме отново, разглеждайки я като пасивна природа, вж. **Stengers, I.**, 2015: 47.

[25] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 245.

[26] Война, която за разлика от тази, описана от Хобс, е не „война на всеки срещу всеки“, а „война на всичко срещу всичко“. Вж. **Latour, Br.**, 2004: 220.

[27] Латур има предвид предложението на Мишел Сер. За значението на философията на Сер (относно същността на комуникацията като изключване на съществуващия околн шум и значението, което имат за провеждането й понятията за т. нар. „изключено трето“ и за т. нар. „паразити“ или „квази-обекти“) при формирането на възгледите на Латур в отношението му както към науката, така и към политическата екология вж. **Massimiliano, S.**, 2017: 153-158.

[28] Вж. **Latour, Br.**, 2014a: 6.

[29] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 247. В крайна сметка, макар и с известни уговорки, Латур посочва, че войната е по-скоро между хората от холоцена (Humans), които продължават да смятат природата за пасивен резервоар за ресурси, и хората от антропоцена (Earthbound), които признават на съществуването на Гея като агрегат от активни сили (р. 248).

[30] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 282. Гея може да бъде видяна и като чудовище, „хибрид на геологията и антропологията“, изискващо сключването на нов договор (р. 149). Това обаче е по-скоро погрешен подход, защото човечеството се нуждае от взаимодействие с Гея, а не от война между Левиатан и Гея.

[31] Вж. **Serres, M.**, 1995: 86, който е основен вдъхновител на Латур за създаването на неговата концепция за Гея и посочва следното: „Ние обезпокояваме Земята и я караме да тресе! Сега отново тя е субект“. Подобно на боговете на Олимп, хората трябва да намерят начин да разберат „желанията“ на господарите на природните стихии и да ги омилостивят, а в противен случай ще трябва да са готови да посрещнат техния гняв и

отмъщение. Латур разбира близостта на своята Гея до този митологичен сюжет, поради което многократно настоява на секуларния характер на предлаганата от него метафора. Сер описва (р. 38) съществуването на „природен договор“, който има симбиотичен характер и гарантира оцеляването на човечеството.

[32] Земята е активна, но без да притежава душа – такава не е необходима, за да изисква активността на Земята колективна реакция на човечеството. Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 86.

[33] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 280.

[34] В този смисъл Латур обозначава и природата като „мъртва“ – в нея „нищо не се случва“. Особено показателно е използването на израза „зомби-атмосфера“ – концепт, който се поставя под въпрос с нарастващата динамика на парниковите газове и особено на въглеродния двуокис. Вж. **Latour, Br.**, 2014a: 14

[35] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 281.

[36] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 63-64. Аналогията с обществения договор – както в теоретичната концепция на Томас Хобс, така и в тази на Джон Лок, е очевидна, но за разлика от обществения договор, един договор с Гея би надхвърлил човешкото общество, разрушавайки лъжливата дихотомия „природа-култура“.

[37] Вж. **Serres, M.**, 1995: 39.

[38] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 284.

[39] Гея няма място в разделението „природа-култура“, като Латур използва своеобразна игра на думи, посочвайки, че е налице противопоставяне на „Лок-срещу-Лавлок“ (разликата е в думата „love“ или любов). Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 85.

[40] Латур намира основание за този извод и в митологичния образ на Гея, описана от Хезиод по начин, който я представя като „фигура на насилие, генезис и измама“. Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 82-83.

[41] Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 81. За призова да преминем от „монотеизъм“ (убеждението, че Бог е един, единствен и всемогъщ) към „моногеизъм“ (убеждението, че планетата Земя е една, единствена и уникална), вж. **Sloterdijk, P.**, 2013: 6.

[42] Латур я нарича още „вещица“ и „кавгаджийка“. Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 252.

[43] Вж. **Latour, Br.**, 2005: 14, 16, 18.

[44] За възраженията, свързани с „лингвистичния обрат“, но и за възможните отговори, които предлага Латур, вж. **Massimiliano, S.**, 2017: 151-152.

[45] Тук се крие и рискът от един добре замаскиран политически антропоморфизъм. Латур отговаря на обвинението за антропоморфизъм („греха на антропоморфизма“), като въвежда понятието за т. нар. „метаморфична зона“ (р. 15-16), в която се откриват актанти, преди те да бъдат признати за актьори. Става въпрос за политическа зона, в която принципно се отхвърля разделението между света на необходимото и света на свободата (тук Латур влиза в диалог с Кант). Придаването на определена форма на актантите, попадащи в тази зона, е позволена форма на експеримент, чрез който се осъществяват опитите за разбиране както на човешката форма, така и на „морфизмите“ на квази-обектите Вж. **Latour, Br.**, 2014a: 11, 13, 15-16. Вж. също **Latour, Br.**, 2014b: р. 14, 22. За „метаморфичната зона“ Латур посочва, че това е зоната, в която морфизмите получават своите представки.

[46] Това се признава и от самия Латур, който посочва съществуването на „криза на репрезентацията“. Вж. **Latour, Br.**, 2017a: 275.

[47] Това е глаголът, който Латур предлага като алтернатива на „говорят“, за да съобрази т. нар. „лингвистичен обрат“ във философията. Вж. **Latour, Br.**, 2004: 86, 89.

[48] За Латур „половината от публичния живот се намира в лабораториите“. Вж. **Latour, Br.**, 2004: 69.

[49] Вж. **Latour, Br.**, 2014a: 17. това изисква субектите и обектите да бъдат върнати в „метаморфичната зона“, от която и двете групи се опитват да избягат: чрез своето де-анимиране (при обектите) или чрез своето свръх-анимиране (при субектите).

[50] Самият Латур използва неологизма „Dingpolitik“, което може да се преведе и като „политика на вещите“. Вж. **Latour, Br.**, 2005: 14, 41. Тази политика се базира (р. 23, 34) на призивите „Обратно при нещата!“ („Back to Things!“) и „Да направим нещата публични!“ („making things public“).

[51] Вж. **Latour, Br.**, 2004: 34, 60, 66-68, 70.

[52] Макар и точно на това да е посветена книгата му „Политики на природата“, в която той очертава рамките на т. нар. „политическа екология“ (р. 1, 5, 21-23) и свързаните с провеждането ѝ механизми, като например т. нар. „добър“ бикамерализъм (р. 115, 238) и др. Вж. **Latour, Br.**, 2004: 221. При изпълнението на тези механизми Латур обръща (р. 155-156, 160) специално внимание на т. нар. „моралисти“ – професионалисти, които имат за цел да ни предпазят да се върнем към старото разделение „субекти-обекти“, както и да удържим подход, при който не само субектите (Кант), но и всички обекти (Латур) желаят да се отнасяме към тях „не само като към средство, но и като към цел“ (р. 216).

[53] Такова конкретно предложение е т. нар. „местен парламент на водата“, с който Латур обозначава промяна във френското законодателство от 1992 г., която според него въвежда изискване определени реки да бъдат представлявани в местните комисии за водата. Вж. **Latour, Br.**, 1998: 221. В статията Латур настоява, че екологизирането е алтернатива на модернизирането.

[54] Вж. **Latour, Br.** 2014a: 3-4.

[55] Вж. **Latour, Br.**, 2004: 204.

ЛИТЕРАТУРА:

Батулева, Т. (2015) Феминистки и екологически перспективи. Дебати и взаимодействия. – В: Маринова, Ем. (ред.) *Екологическа етика, природа и устойчиво развитие на България. Сборник статии*. С., Фондация „Устойчиво развитие за България“.

Ставру, Ст. (2017) Към една невъзможна микрофизика на правото (на собственост) – В: Недев, Д. *Правно действие на първичните способности за придобиване на вещи права*. С., Сиела.

Лавлок, Дж. (1996) *Гея. Нов поглед върху живота на Земята*. С., Гея Либрис, 1996.

Загоров, О. (2000) *Увод в екософията. Философски проблеми на екологията*. С. ИК Булгарика.

Bakar, I. (2012) Islamic Theological Teachings on Ecology. // *International Journal of Business and Social Science*, № 3.

Beebe, B. (1760) Law's Empire and the Final Frontier: Legalizing the Future in the Early Corpus Juris Spatialis. // *The Yale Law Journal*, 1999, № 7.

Cole, D. (2004) *Pollution and Property. Comparing Ownership Institutions for Environmental Protection*. Cambridge University Press.

Hene, D. (1956) The Legal Aspects of Rainmaking. // *The Modern Law Review*, 1956, vol. 19.

Joronen, S., M. Oksanen, T. Vuorisalo (2011) Towards Weather Ethics: From Chance to Choice with Weather Modification. // *Ethics, Policy and Environment* № 1.

Lash, S. (1999) Objects that Judge: Latour's Parliament of Things. // *The Language of Things*, № 6, достъпна на <https://transversal.at/transversal/0107/lash/en>.

Latour, Br. (1998) To Modernize or to Ecologize? That's the Question. – In: Castree, N., B. Willems-Braun (eds.) *Remaking Reality: Nature at the Millenium*, London and New York: Routledge.

Latour, Br. (2004) *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy*. Translated by Catherine Porter, Harvard University Press.

Latour, Br. (2005) From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public. – In: Latour Br., P. Weibel (eds.) *Making Things Public. Atmospheres of Democracy*, MIT Press.

Latour, Br. (2014a) Agency at the time of the Anthropocene. // *New Literary History*, № 1.

Latour, Br. (2014b) *How Better to Register the Agency of Things Tanner Lectures*, Yale Given at Yale University, 26th and 27th of March 2014.

Latour, Br. (2017a) *Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climatic Regime*. Translated by Catherine Porter. Polity Press, 2017.

Latour, Br. (2017b) Why Gaia is not a God of Totality. // *Theory, Culture and Society*. Special Issue on Geosocial Formations and the Anthropocene, № 2–3.

Massimiliano, S. (2017) The Parliament of Things and the Anthropocene: How to Listen to ‘Quasi-Objects’ // *Techné: Research in Philosophy and Technology*, № 2-3.

Serres, M. (1995) *The Natural Contract*. Translated by E. Macarthur and W. Paulson. The University of Michigan Press, 1995.

Sloterdijk, P. (2013) *In the World Interior of Capital. For a Philosophical Theory of Globalization*. Translated by Wieland Hoban. Polity Press, 2013.

Stengers, I. (2015) *In Catastrophic Times: Resisting the Coming Barbarism*. Lüneburg: Open Humanities Press.

Ward, P. (2009) *The Medea Hypothesis: Is Life on Earth Ultimately Self-Destructive?* Princeton University Press.